

A TÖMEGLÉLEKTAN—ANALITIKUS SZEMSZÖGBŐL*

Otto F. Kernberg

Freud 1921-es tanulmánya, a *Tömegelektan és én-analízis* merész vázlat arról, miként járulhat hozzá a pszichoanalízis a tömegek lélektanához. Maga a könyv címe — *Massenpsychologie und Ich-Analyse* — tartalmazza a „tömegelektan” kifejezést, amely angol fordításban a *group* (csoport) szóra cserélődött ki, csupán az „egyöntetűség” megkérdőjelezhető és soha meg nem magyarázott szempontjának kedvéért (lásd a szerkesztő lábjegyzetét a *Standard Edition*-ben megjelent szöveg 69. oldalán). A szervezetek és csoportok dinamikájának pszichoanalitikus elmélete iránt érdeklődő olvasó hatvannyolc esztendővel az eredeti megjelenést követően is példátlanul gazdag, éles megfigyelésekkel teli műnek találja Freud írását.

A tömegelektan, habár Freud korábbi alkotásaiban, a *Totem és tabu*ban (1913), valamint *A nárcizmusról* (1914) és *A balálőszőn és az élelőszőnök* (1920) című munkákban is megjelent, teljes kifejtését csak ebben az 1921-es írásában nyerte el. Dióhéjban visszatér Freud a tömegelektanra 1927-ben, 1930-ban és 1939-ben is, de anélkül, hogy bármit hozzáadna a szóbanforgó tanulmány középponti gondolataihoz, vagy módosítana rajtuk.

A szoros értelemben vett pszichoanalitikus körökön túlmenően a *Tömegelektan és én-analízis* jelentős, sőt döntő hatást gyakorolt filozófusokra — kivált a frankfurti iskolához tartozókra —, továbbá szociológusokra és szociálpszichológusokra, különösképpen Alexander Mitscherlichre (1963) Németországban, Serge Moscovicira (1981) Franciaországban és Christopher Laschre (1977, 1978) az Egyesült Államokban. Végül pedig, a nagy huszadik századi humanisták egyikére, Elias Canettira, akinek könyve, a *Tömeg és a hatalom* (1960), amelyért 1980-ban irodalmi Nobel-díjat kapott, Freud tanulmányának közvetlen kihívása és inspirációja nyomán született. Freud *Totem és tabuja*,

*A Budapesten, 1994 októberében tartott előadás nyomán. A tanulmány közzélése Otto F. Kernberg engedélyével történik.

valamint a *Tömeglélektan és én-analízis* az új marxista filozófusok nemzedékei számára szolgált elméleti kiindulópontul, Wilhelm Reichtől (1935) Althusserig (1976). E gondolkodók a patriarchális családban a kapitalizmus elnyomó ideológiájának forrását látták, amely az ödipális apa szexuális tilalmaival kapcsolódik össze. Ahol Freud azt gondolta, hogy a szexualitás elfojtása az ár, amelyet az ember a civilizációért fizetni kénytelen, ott Reich úgy találta, hogy a nemiség repressziója a patológikus, a kapitalizmus társadalmi szerkezete által meghatározott felettes én hatásait testesíti meg. A Szovjet-Oroszországban tapasztalható szexuális represszió — érvelt — a tekintélyelvű szovjet hatalmi struktúrát tükrözi. Marcuse (1955) egyetért Reich-hel abban, hogy a szexualitás elfojtása az emberi viszonyokat mindenestül átható agresszió veszélyét teremt meg. Ugyanakkor el is tért Reichtől, mivel úgy gondolta, hogy amit a tőkés rendszer elnyom, az nem a genitális szexualitás, hanem a pregenitális polimorf infantilis szexualitás. Marcuse úgy vélte, hogy a rendszer azért akarja a nemi funkciókat a genitális zónára korlátozni, hogy az ember felgyülemlett kielégítetlen erotikus hajlamait a társadalmi termelés szolgálatába állíthassa.

Utóbb Foucault (1978) az iménti neomarxista gondolkodókkal szemben azt állította: a burzsoá társadalom heves érdeklődést tanúsít a szexuális jelenségek tanulmányozása iránt, csak éppen tudományos és orvosi, nem pedig erkölcsi szempontok szerint kezeli őket. Foucault szerint e buzgó érdeklődés a nemi magatartás kontrollja iránti érdekekhez kapcsolódik, ennél fogva a családi struktúra ellenőrzése és a szexuális viselkedés manipulációja iránti érdekekhez, biztosítandó az állam kívánalmait. Althusser (1976) Freud tudattalanról szóló elgondolásait alkalmazta az ideológia új elméletének megalkotása során, amely szerint az ideológia a realitás tudattalanul meghatározott illuzórikus megjelenítéseinek rendszere. Vagyis, az ideológiai rendszer annak a meghatározó illúzióknak az internalizációjából származik, amelyből egy társadalmi osztály tulajdon létezésének feltételeit eredezteti. Ez a domináns illúzió az atyai törvény belsővé tételéből fakad, amely viszont a felettes én belsővé tételének alkotja részét.

Az ideológiáknak — különös tekintettel humanisztikus egyetemességük fokára, szemben a totalitáriánus szektássággal és kultizmussal — a regresszió szemszögből történő elemzése a tömeglélektanban és a vezetés lélektanában új fejleménynek számít e megközelítésen belül, amely már maga mögött hagyja Freud gondolatainak szűken marxista szempontú alkalmazását. Mitscherlich (1963) rámutatott az apa hiányának kulturális következményeire mind társadalmi, mind pedig családi szinten. Az apa elutasítását a jelen társadalomban a hagyományos kulturális értékek elutasításának részeként írta le, s kimutatta a tömegtermelés intoxikáló hatásait. A tömegtermelés azonnali kielégülést ígér, így a haladéktalan kielégülés iránti kereslet pszichológiáját bányásza, s ezzel hozzájárul az egyéni felelősségérzet elsorvadásához. Mitscherlich az új „tömegembert” osztály nélküli emberként írja le, s hangsúlyozza az apa tényleges, az ipari forra-

dalomnak köszönhető hiányát a modern családban, rámutatva arra, hogy az apa individualizált funkciói elenyésztek korunk nagy intézményrendszereiben.

Janine Chasseguet-Smirgel és Béla Grunberger a *L'Univers Contesationnaire*-ben André Stéfane álnéven írt cikkükben (1969) elemezték mind a francia fasizmus, mind az „újbaloldal” szociálpszichológiáját az 1968-as diáklázadással összefüggésben. Számos olyan jellemzőt, amely a baloldali és a jobboldali mozgalmakban közös volt, mind az apai, mind az anyai tekintély szimbolikus elutasításaként értelmeztek. A csoport, legyen az baloldali vagy jobboldali, preödipális anyát szimbolizál, aki szeretet és diffúz szexuális kielégülést nyújt, anélkül, hogy megkövetelné akár az egyéni differenciációt, akár a párokban való elköteleződést.

Christopher Lasch (1977, 1978) is azt állítja, hogy a család már nem szolgál a morális eligazodás forrásául. A szülők kompromisszumokkal és ösztönös kielégülések felkínálásával igyekeznek elkerülni a konfliktusokat, s így aláaknázzák a gyermek felettes énjének fejlődését. Ha a gyermek felettes énjének kialakulása zavarokat szenved, belsőleg függővé válik szadisztikus és primitív szuperegokezdeményektől, s eluralkodnak rajta az impulzív kielégülések. Ez a dinamika másodlagosan az önbecsülés kielégítésének külsődleges forrásaitól való túlzott függőséghez vezet és a családon belüli tekintély elkorhadását csak tetézi az egyetemes, társadalmi méretű elfordulás a társadalmi vezetés hagyományos, erkölcsi elvek és szellemi következetesség irányította alakzataitól a vezetés olyan módozata felé, amely már eloldozta magát a morális igazolástól és a kontroll alapzatától.

Freud 1921-es írását leginkább talán Serge Moscovici könyve, a *L'âge des foules* (A tömegek kora) (1981) aknázza ki, s alkalmazza a jelenre. Moscovici kritikailag tekinti át mind Freud könyvének előzményeit, mind pedig Freud hozzájárulását a tömeglélektanhoz, s Freudnak az őshorda történeti eredetéről szóló elméletét drámai módon illusztrálja, bemutatva, hogyan teremtették meg Szovjet-Oroszországban a hőskultuszt Lenin halála után, s hogy ez miképp ment át Sztálin totalitárius rendszerébe. Moscovici tovább gazdagítja a freudi perspektívát, bevezetvén „a kommunikáció mint a nép váliuma” kifejezést. Leírja az ál-közösségeknek a tömegkommunikáció révén történő mozgósításának kombinált hatásait. Ez egy időben éri el a tömegeket, s olyan folyamat, amely kéz a kézben jár a nagy népeességű, központositott területek tényleges expanziójával, megteremtve azokat a feltételeket, amelyek lökést adnak a tömegek lélektanának kifejlődéséhez. Moscovici egyetért Freuddal abban, hogy a tömeg lélektana éppoly alapvető a kulturális jelenségek determinációjában, mint az egyén lélektana, s Freud hozzájárulását döntő lépésnek tekinti a tömeglélektan — mint szigorú tudomány — jövőbeli fejlődése szempontjából.

Úgy hiszem, Freud hozzájárulását a tömeglélektanhoz akkor értékelhetjük leginkább, ha egymás mellé helyezzük az ő művét, valamint a fent említett két jelentős művet: Canetti *Tömeg és hatalom* (1960), illetve Moscovici *A tömegek kora* (1981) című munkáját. Freud a tömeglélektan az érdeklődő kívülről szemével

nézi, aki nem csupán felismerte a csőcselék és a tömegmozgalmak veszedelmes, irracionális és erőszakos természetét, de rálelt arra az intrapszichés dinamikára is, amely előmozdítja a személy részvételét, s a tömegléleklet megteremtődését. Canetti abból a részegítő élményből magyarázza a tömeg lélektanát, ami onnan adódik, hogy részei vagyunk a csőcseléknek — a jelenségek csábító, izgató, destruktív belső oldalából. Moscovici mindezt egy szociológiai perspektívával toldja meg: azokkal a társadalmi és kulturális tényezőkkel, amelyek a modern kommunikációs rendszerek hatásai és a népegyesítés által elősegítik a valós és képzeletbeli tömegek kondenzációját. Azt ragadja meg mélyebb szinten, amit Ortega y Gasset intuítiíve fedezett fel a *La rebelión de las masas* (A tömegek lázadása) (1929) című könyvében. Valóban: úgy vélem, ha Freud művére e két „outsider” perspektívájából tekintünk vissza, Freud felismeréseinek mélysége és széles látóköre még élesebben tűnik elő.

A továbbiakban kritikailag tekintem át Freud főbb témaköreit különböző címszavakra bontva, rámutatok e területek újabb fejleményeire és egyúttal Freud azon megfigyeléseire is, amelyek e fejlemények fényében újfajta jelentőségre tettek szert. Szükségképpen nyitva marad a kérdés, vajon ez az „újsütetű olvasat” mennyire marad hű Freud eredeti szándékaihoz, illetve mennyire tükrözik saját korunk újabb szemléletét.

Freud fő tézise

Freud (1921) a tömeglélektan definiálva így írt: „... a vizsgálódás tárgya úgy különíthető el, mint az egyénre számos ember által egyidejűleg gyakorolt befolyás — olyan embereké, akikkel valami módon kapcsolatban áll, bár azok egyébként számos tekintetben idegenek lehetnek a számára. A tömeglélektan tehát az egyedi emberrel mint egy faj, nemzet, kaszt, foglalkozás, intézmény tagjával, vagy mint egy emberi sokaság alkotórészeivel foglalkozik, amely valamely meghatározott cél érdekében egy adott időben tömeggé szerveződik (70). Ebben az idézetben a „csoport” (*group*) szót az eredeti „tömeg”-gel (*Mass*) helyettesíttem, hogy Freud eredeti gondolatával jobban összhagba hozzam. Némiképp zavaró, hogy míg maga Freud egyértelműen elfogadja McDougall sarkalatos különbségtételét a tömegek és csoportalakulatok szervesettebb típusai között, a *Standard Edition* mindeme fogalmakat a „csoport” kifejezéssel egyneműsíti. A tömeg az emberek mindenféle formális organizáció nélküli gyülekezete; a horda vagy csőcselék (*mob*) olyan tömeg, amely már rendelkezik az irányultság, a cél vagy az indíték bizonyos kezdetleges, de jól látható szerveződésével, amit jobbára az érzelmek magas hőfokával szoktak jellemezni. Azt mondhatnánk, hogy a csőcselék ideiglenes horda, valamint, hogy bizonyos társadalmi és politikai feltételek egy tömeget csőcselékké alakíthatnak át.

Amennyiben Freud olyan emberi sokaságok lélektanáról szólt, amelyeket valamely szervezett, de erőteljesen érzelmi jellegű és irracionális viselkedés jellemez, annyiban hordákat vagy csöcseléket írt le. Ugyanakkor, a „csöcselék” kifejezésnek olyan becsmérlő melléközöngéi vannak, amelyek a német *Mass*e szóban nincsenek jelen: hangsúlyozni kell, hogy ez a konnotáció félrevezető és irreleváns, s nem tartozik az elkövetkező gondolatmenethez. Végül, Freud a *mesterséges tömeg* kifejezést az egyházra és a hadseregre alkalmazza, s ez annak felel meg, amit ma megtervezett, specializált társadalmi szervezetnek neveznénk. Freud írása tehát a tömeg lélektanának széles spektrumával foglalkozik. Ez magába foglalja a tömegeket, a csöcseléket, a társadalmi és politikai mozgalmakat, és azokat a stabil intézményeket vagy társadalmi szervezeteket, amelyeket a szervezeti struktúra és a vezetés éppannyira jellemez, mint a tömeg lélektanának megnyilvánulásai.

Freud leírta a horda és a csöcselék primitív, érzelmileg vezérelt, reflektálatlan viselkedését. A csöcseléket alkotó egyének közelség- és intimitásérzését azzal magyarázta, hogy a horda tagjai én-ideáljukat a vezetőre projiciálják, s azonosulnak vele, valamint egymással. Az én-ideál kivetítése az eszményített vezetőre félretolja az egyén belső korlátait éppúgy, ahogy kikapcsolja az önkritika és felelősségtudat magasabb funkcióit, amelyeket éppen a felettes én közvetít. Ebben az írásban Freud inkább az *én-ideál*, nem pedig a *felettes én* kifejezést használja. Elméleti szótárában az előbbi korábban nem szerepelt. A csöcselék tagjainak kölcsönös identifikációja meteremti az egység és a horvatartozás élményét (ez pedig megoltalmazza őket — ma úgy mondanánk — identitás-érzésük elvesztésétől), de egyben az én működésének drasztikus elapadásával jár. Ennek eredményeképpen a kezdetleges, jobbára tudattalan szükségletek kerekednek felül, és a csöcselék a vezető által gerjesztett és irányított érzelmek uralma alatt fog cselekedni. Freud szerint a vezetőnek a csöcselék tagjaira gyakorolt befolyása elsősorban az utóbbi konszolidációjának elérésében áll. Azáltal, hogy egyéni én-ideáljukat a vezetőre vetítik rá, a csöcselék tagjai megteremtik kölcsönös azonosításaik előfeltételét.

Freud e fogalmakat egybekapcsolata a *Totem és tabu*ban (1913) kifejtett gondolatokkal, és arra az álláspontra jutott, hogy az őshorda vezetője az eredeti apa volt, akit fiainak szövetsége meggyilkolt. A horda vezetője az idealizált, mítikus hőst reprezentálja. A vezető idealizálása egyszersmind magában hordja az ödipális apa eredeti eszményítését is. Röviden, ebben áll Freud tanulmányának fő tézise.

A főbb témakörök kritikai áttekintése és mai értelmezésük

Az alábbiakban a csoportfolyamatok és tömeglélektan pszichoanalitikus elméletének újabb fejleményei szempontjából vesszük sorra Freud 1921-es írásának gondolatait.

A libidó mint kötőerő és az agresszió szerepe

Először is (94–95.) Freud kifejezetten hangsúlyozza, hogy a tömeget létrehozó kötelékek libidinózus jellegűek, és hosszan fejtegeti, hogy az én-ideál kivetítése a vezetőre, valamint a vezetőhöz való kötődés, amely a személy tulajdon én-ideáljához való kötődés helyébe lép, egyértelműen libidinózus köteléket jelent, míg a többiekkel való kölcsönös kötődések azonosítást tükröznek, azaz, a libidinózus kapcsolaton belül a tárgyhöz való kötődés legkorábbi formáját.

Ugyanakkor írásának második részében (120–121.) Freud vitatja, hogy a tömegalakulás vezető hiányában is végbemehetne, s rámutat a testvérek közötti versengésre és irigységre, s a kora gyermekkori csoport-alakulás kölcsönös identifikációinak szekunder, reaktív természetére. A potenciális gyermekkori csoportalakulás kötelékei ugyanis (amelyek Freud szerint a későbbi csoport- és tömegalakulás alapjait alkotják) az agresszióval szembeni reakció-képződés nyomán jönnek létre. A legkorábbi kötelékek tehát agresszív, nem pedig libidinózus jellegűek. Amikor pedig Freud az őshorda és az ősapa mint annak vezetője közötti viszonyt taglalja, a horda-tagok ősapához való viszonyának furcsa, szokatlan, kellemetlen (*unheimlich*) természetére mutat rá, párhuzamot vonva annak a kapcsolatnak „unheimlich” vonásaival, amely a hipnózisban jelenik meg. Freud leírja, mennyire fél az egyén a vezető szemébe nézni, s ez a tény visszatükrözi egy hatalmas, veszedelmes és istenített személyiség reprezentációját, akire az egyén csak passzív és mazochisztikus módon reagálhat. A horda azt kívánja, hogy korlátlan hatalmú személyiség uralkodjék fölötté, hogy meghajolhasson az ő akaratának és hogy saját magát mazochista módon alávetesse neki. Az utóiratban Freud újra megvizsgálja az őshorda atyjának mítoszát és hangsúlyozza, hogy ez az ősatya alkotta valamennyi tag számára azt az eszményt, melyet mind egyszerre rettegetek és csodáltak, és ennek nyomán jött létre, a testvérközösség, melyet az ősatya meggyilkolása feletti büntudat tartott össze.

Csupán egy esztendővel korábban, 1920-ban adta közre Freud *A halálösztön és az életösztönök* című könyvét, amelyben elsőízben foglalmazta meg a libidó és az agresszió hajtóerőinek kettős elméletét. E gondolatait azonban mégsem alkalmazta a tömeg lélektanáról szóló elméletében. A tömeg létrejöttének dinamikáját leírva rámutat ugyan mind az agresszió, mind pedig a libidó fontosságára, de elméletének kidolgozásában csupán a libidóelméletre szorítkozik. Még akkor is csupán az ellenségeskedés kitörésétől való félelemről és a libidinózus kötelékek kioldódásáról beszél, amikor a tömeg felbomlását ábrázolja a pánik feléletei közepette.

A kisebb és nagyobb csoportoktól az átmeneti és a stabil organizációkig tartó, a csoportalakulás teljes spektrumának modern pszichoanalitikus elmélete szempontjából hangsúlyozni kell mind a libidó, mind pedig az agresszió roppant fontosságát, a hasítás folyamatainak szerepét, amelyek egyszerre

vezethetnek idealizációhoz és üldözésem félelmekhez, továbbá az egyéb kezdetleges énvédő mechanizmusokat, amelyek a csoport-alakulás minden egyes bonyolultsági szintjén részt vesznek e dialektikában.

A különféle csoport-alakulatok dinamikus jellemzői

Az 1921 óta eltelt időszakban sok megfigyelés és kísérlet született a különböző típusú és méretű csoportokkal kapcsolatban. E vizsgálódások olyan gondolatokat hoztak napvilágra, amelyek részben alátámasztják, részben cáfolják, részben pedig kiszélesítik Freud elméletét. Az alábbiakban bemutatom azokat a munkákat, amelyekre saját gondoltmenetem során támaszkodtam, majd kifejtem következtetéseimet.

A negyvenes években és az ötvenes évek elején alkotott műveiben Bion (1961) leírta azokat a regresszív folyamatokat, amelyek a 7–12 tagú kiscsoportokban megjelennek. E regresszív folyamatokat Bion három „alapfeltevés” szerint ábrázolta. Ezek a csoportot motiváló azon érzelmi állapotoknak felelnek meg, amelyek a csoportokban potenciálisan mindig is jelen vannak, de igazán csupán akkor lendülnek mozgásba, amikor a csoportot egybetartó kötőanyag, a feladatstruktúra vagy a „csoportmunka” felbomlik.

Az első alapfeltevésnek megfelelő csoportok a „dependencia” feltétele mellett működnek. A tagok a vezetőt mindenhatónak és mindentudónak tekintik, önmagukat pedig inadekvátnak, éretlennek és inkompetensnek. Kétségbeesett erőfeszítéssel igyekeznek megfeleltetni idealizációjukat a valóságos vezetőnek, hogy viszontláthassák benne azokat a minőségeket, amelyeket neki tulajdonítanak — a tudást, a hatalmat és a jóságot. A csoporttagok ezért mindig telhetetlenek és elégedetlenek. Ha a vezető nem felel meg ideáljuknak, először tagadással reagálnak, majd a vezető leértékelésével, s végül azzal, hogy helyettesítő személyt keresnek. Ily módon, a primitív idealizáció, a kivetített omnipotencia, a tagadás, az irigység és a mohóság a nekik megfelelő elhárító mechanizmusokkal együtt jellemzik e „dependencia” csoportot.

A második fajta csoport a „küzdj vagy fuss” (*fight or flight*) feltétel mellett működik. A csoport valamely homályosan észlelt külső ellenséggel szemben egyesül. Ez a csoport azt várja a vezetőtől, hogy irányítsa küzdelmét az ilyen ellenségekkel szemben, s hogy megoltalmazza a csoportot a belharcoltótól. Mivel ez a csoport képtelen tolerálni a tagjainak többsége által osztott ideológiával való szembeszegülést, könnyűszerrel hasad fel alcsoportokra, amelyek egymással küzdenek meg, avagy elmenekülnek. Az ilyen csoportot főként az a tendencia jellemzi, hogy miközben a vezető kontrollálja őt, kontrollálja és megtapasztalja saját magát, hogy átélje a közelséget a csoporton belüli ellenségesség tagadása révén, s hogy agresszióját külső csoportra vetítse ki. Röviden, az ilyen csoportban a hasítás, az agresszió kivetítése és a projektív

identifikáció uralkodik. A „küzdj vagy fuss” csoportban a gondoskodás és függőség helyébe, amely a „dependencia” csoportot jellemzi, az agresszív kontroll körüli konfliktusok lépnek — a gyanakvással, a meneküléssel és a megsemmisüléstől való félelemmel együtt.

A harmadik fajta csoport Bion elnevezése szerint a „páros” alapfeltevés mellett működik. A tagok egy csoporton belüli párra összpontosítanak, mely általában — de nem feltétlenül — különmű, s amely a csoportnak azt a (tudatos vagy öntudatlan) reményteli várakozását szimbolizálja, hogy a pár, s vele együtt a csoport ténylegesen reprodukálni fogja önmagát, s ezáltal fenntartja a csoport fenyegetett önazonosságát és biztosítja túlélését. A „páros” csoport elsősorban intimitást és szexuális várakozást él át, s ez potenciális oltalmat jelent a függőség és az agresszió körüli veszedelmes konfliktusokkal szemben, amelyek a „dependencia” és a „küzdj vagy fuss” csoportokat jellemzik. Míg a két utóbbi csoport pregenitális jellemvonásokkal bír, a „páros” csoportnak genitális karaktere van.

Mind Le Bon (1895), mind pedig Freud (1921) utalt a csőcselékben megjelenő heves agresszió közvetlen megnyilvánulásaira. Ezzel szemben az erőszak lehetősége a kiscsoportokban jobban ellenőrizhető. A kiscsoportok nem csupán az imént leírt mechanizmusokat használják ki, hanem a közvetlen érintkezés és a kölcsönös ismertség is segíti tagjaikat egyfajta civilizált attitűd fenntartásában. Olykor azonban a külső ellenség nincs jelen, s ez a kiscsoportok feszültségeit magásra srófolhatja. A külső ellenség itt arra szolgál, hogy felszívja a csoporton belül keletkezett agressziót, s ez az agresszió fenyegeti a „küzdj vagy fuss” csoportot, amely nem tud a külső térben ellenséget kijelölni vagy lokalizálni.

Rice (1965) és Turquet (1975) 40–120 személyből álló, nagy stukturálatlan csoportok viselkedését tanulmányozták, olyan módszereket alkalmazva, amelyeket Bion is használt a kiscsoportok vizsgálata során. A csoport vezetője csupán megfigyelte és kommentálta a nagycsoporton belüli fejleményeket. A nagycsoport tagjai koncentrikus körökben ültek; a vezető maga tartózkodott minden stukturáló vagy szervező megnyilvánulástól. Turquet leírja, hogy e feltételek mellett a nagycsoport egyes tagjai miként vesztették el időlegesen, de teljes mértékben személyes identitásukat. Ugyanakkor drámai módon megfogyatkozott az egyének képessége arra, hogy tulajdon szavaiknak és cselekedeteiknek hatásait valóságúhően értékeljék. A nagycsoportban a tagok verbális közléseire adott visszacsatolás elenyészik. Senki nem képes bárki másra hallgatni, minden párbeszédet megfojt a kommunikáció kialakuló szaggatottsága. Azok az erőfeszítések, hogy kisebb alcsoportokat hozzanak létre, többnyire kudarcba fulladnak. Az individuum a semmibe dobva találja magát. Még a projektív mechanizmusok is kudarcot vallanak, mert eltűnik a képesség, hogy egymás viselkedését realizisztikusan értékeljék. Ebben a kontextusban a projekciók sokirányúak és bizonytalanok lesznek, s a személynek valamiféle „bőrt” kell találnia, hogy az őt a többiektől megkülönböztesse.

Turquet leírja az agressziótól, a kontroll elvesztésétől és az erőszakos viselkedéstől való félelmet, mely a nagycsoportban bármikor megjelenhet. A félelem a csoporttagok közötti provokatív magatartásmódok fonákja, azon magatartásmódoké, amelyeket részlegesen és véletlenszerűen nyilvánítanak ki, de amelyek legnagyobb részben a vezetőre irányulnak. Fokozatosan nyilvánvalóvá lesz, hogy azok az egyének kénytelenek elviselni a legkegyetlenebb támadásokat, akik igyekeznek ebben a légkörben talpon maradni, s megőrizni az individualitásnak legalább a látszatát. A csoporttagok ugyanakkor a legegyszerűbb általánosítást és ideológiát is, amely a csoportban felbukkan, könnyűszerrel felkapják, s az abszolút igazság tapasztalatával ruházzák fel azt. Ellentétben azonban az erőszak egyszerű racionalizációjával, amely a csőcseléket hatja át, a nagycsoport valamilyen leegyszerűsítő filozófiához fordul, amely a megnyugtató, biztonságot adó doktrina szerepét tölti be, s minden gondolkodást triviális klisékbe kényszerít. Turquet úgy véli, a nagycsoportokban fellépő agresszió az esetek zömében a gondolkodás, az individualitás és a racionalitás iránti irigység alakját ölti.

Anzieu (1971) szerint strukturálatlan csoportokban a regresszió feltételei közepette az egyéni ösztönös szükségletek összeolvadnak a csoportról, mint primitív én-ideálról szóló fantasztikus elképzelésekkel. A csoportot egy mindent kielégítő primér tárggyal, a legkorábbi fejlődési szakaszok anya-figurájával azonosítják. A tömeg lélektanában tehát a közösen osztott illúziók három formája jelenik meg: (1) A csoport olyan egyedekből áll, akik teljességgel egyenlőek — ily módon tagadják a szexuális különbségeket és a kasztrációs szorongást. (2) A csoport önmagát nemzi — azaz ő maga az erős anya. (3) A csoport maga helyrehozhat minden nárcisztikus sérülést — minthogy idealizált „szoptató anyává lesz”.

Chasseguet-Smirgel (1984) általánosította Anzieu megfigyeléseit. Szerinte ilyen feltételek között bármely csoport, legyen az kicsi vagy nagy, hajlamos olyan vezetést választani, amely nem a tiltó felettes én apai aspektusát képviseli, hanem „az illúziók előmozdítójának” pszeudo-apai szerepét. Az ilyen vezető ideológiát szolgáltat a csoport számára — olyan eszmék közösen osztott rendszerét, amely a csoport egyesítésére szolgál. Az ideológia olyan illúzió, mely igazolja az egyén ama nárcisztikus vágyát, hogy egybefolyjon a csoporttal mint primitív én-ideállal — a mindenható és mindent kielégítő preödipális anyával. Alapvetően a kis- és nagycsoportok tagjainak egymással való identifikációja teszi lehetővé számukra, hogy a nagyság és hatalom primitív nárcisztikus kielégülését megtapasztalják. Amikor a csoportok erőszakosak és ilyen lélektani körülmények között elsajátított ideológiák befolyása alatt működnek, erőszakosságuk azt a szükségletüket tükrözi, hogy elpusztítsanak minden külső realitást, ami az adott ideológiát megzavarná. A személyes azonosság tudat, a kognitív megkülönböztető készség és mindenfajta differenciált individualitás csoporton belüli elvesztéséért a mindenhatóság érzése kárpótol, s ebben a csoport minden tagja részesül. Chasseguet-Smirgel szerint

minden egyes egyén regrediált énje, ösztön-énje és primitív (preödipális) éni-ideálja összeolvad a csoportos illúzióban.

Egy korábbi munkámban (1980, 11. fejezet) arra jutottam, hogy a kiscsoportok, nagycsoportok és csőcselékek egyes szembeötlően regresszív vonásai jobban megérthetők az olyan internalizált tárgykapcsolatokról szóló mai tudásunk fényében, amelyek megelőzik a tárgyállandóságot, valamint az én, a felettes én és az ösztön-én konszolidációját. A csőcselékre, a nagycsoportra és a kiscsoportra vonatkozó további pszichoanalitikus megfigyelések alapján kifejtettem, hogy a csoportban fellépő regresszió természetének köszönhetően a csoportfolyamatok lényegi fenyegetést jelentenek a tagok személyes identitására nézve. A csoport-szituációkban megmutatkozik a hajlam a primitív tárgykapcsolatok, a primitív elhárító működések és a primitív agresszió mozgósítására, mindezek pedig főként pregenitális jellegűek. Ezek a folyamatok, különösképpen a primitív agresszió aktivizálódása, veszedelmesek lehetnek a csoporton belüli egyének túlélése szempontjából, éppúgy, mint bármely olyan feladat szempontjából, amelyet a csoportnak végre kellene hajtania.

Véleményem szerint a Turquet által leírt nagycsoportokon belüli történések alkotják az alaphelyzetet, amellyel szemben védelmet nyújthat a vezető Freud által leírt hordán belüli idealizációja, mind pedig a kiscsoportok Bion által megfigyelt folyamatai. Aki vakon követi a csőcselék idealizált vezetőjét, ahogyan azt Freud leírta, újra létre tud hozni egyfajta identitást a vezetővel történő azonosulás által. Ezen közös identitás, valamint az agresszió külső ellenségekre történő együttes kivetítése révén oltalmat nyer a csoporton belüli agressziótól, s a vezetőnek való önálávetéssel kielégíti saját dependencia-szükségeit. A hatalom érzése, amelyet a tömeggel azonosuló egyén átél, úgyszintén primitív nárcisztikus szükségleteket elégít ki. Paradox módon, a csőcselék (azaz az időlegesen, egy vezető és egy megfelelő ideológia eszményítése által szerveződött csoport-alakzatok) lényegileg irracionális minősége jobb oltalmat kínál az agresszió fájdalmas tudata ellen, mint ami nagycsoport-helyzetekben szokásos, ahol a külső ellenségek meghatározatlanok, vagy a kiscsoportokban, ahol aligha kerülhető el annak tudomásulvétele, hogy az „ellenség” épp magában a csoportban van.

A nagycsoport-folyamatok tanulmányozása rávilágít az egyéni azonosság-tudatot érő fenyegetésre olyan társadalmi feltételek között, amikor a hétköznapi szerepfunkciók felfüggesztődnek, különféle projektív mechanizmusok (közvetlen kapcsolatok és személyes visszajelentések híján) már nem hatékonyak. Nyilvánvaló, hogy a nagycsoport-folyamatokat elfedheti vagy kontrollálhatja a szilárd és merev társadalmi struktúra. A bürokratizálódás és ritualizáció csakúgy, mint a jól szervezett feladatteljesítés — olyan módszer, amelynek hasonló közvetlen hatásai lehetnek.

A nagycsoport-folyamatok arra is rávilágítanak, milyen bensőséges kapcsolat

van az ember identitását érő fenyegetés és azon félelem között, hogy a primitív agresszió és az agresszivitással átítatott szexualitás előtérbe kerül. Egyes páciensekkel, kiscsoportokkal, valamint szervezeti és intézményi keretek között zajló csoport-folyamatokkal kapcsolatos saját megfigyeléseim is azt mutatják, hogy milyen elsöprő erejű lehet az emberi agresszió stukturálatlan csoport-helyzetben.

Arról van szó, hogy az integrálatlan és szublimálatlan agresszió tetemes hányada kifejeződik mellékutakon, a csoport-folyamatok és szervezési folyamatok révén. Amikor egy feladat-orientált szervezetben viszonylag jól strukturált csoportfolyamatok jelennek meg, az agresszió a döntéshozatal menetébe kanalizálódik, különösen azáltal, hogy kezdetleges vezetői tulajdonságokat hív elő azokból az emberekből, aki autoritás-helyzetben vannak. Hasonlóképpen, a hatalom élménye a szervezeti és intézményi életben az agresszió kifejezése számára fontos csatornát jelent azokban a csoportfolyamatokban, amelyek rendszerint valamilyen diádikus vagy triádikus viszony kontrollja alatt állnak. Az agresszió közvetlenebbül és hevesebben jelenik meg, amikor a csoport-folyamatok viszonylag stukturálatlanok.

A primitív én- és tárgyrepresentációk sokasága, ami az én, a felettes én és az ösztön-én megnyilvánulása — s ennél fogva az én azonosságának konszolidációja előtt — az egyén intrapszichés struktúráját uralja, és a rész-tárgy kapcsolatok azon regresszív vonásai, amelyek a normális én-identitás szétesésekor előtérbe kerülnek, figyelemreméltó párhuzamokat mutatnak azon kapcsolatokkal, amelyek egy nagycsoport-helyzetben a csoportot alkotó egyének között állnak fenn.

Nagy csoportokban határozott tendencia mutatkozik a felettesén-funkcióknak a csoportra mint egészre való kivetítésére, azon erőfeszítés részeként, hogy elejét vegyék az erőszaknak és egy közösen osztott ideológia segítségével megőrizzék az énídentitást. A csoport ezzel összefüggő szükséglete, hogy a felettesén-funkciókat a vezetőre projiciálják, nem csupán a kezdetleges felettesén-előzmények szadisztikus és/vagy idealizált vonatkozásait, hanem az érettebb felettes én működésének realiztikus és oltalmazó aspektusait is tükrözik. A felettes én kezdetleges és fejlettebb vonatkozásainak e feloldhatatlan egysége tragikussá teszi ezt az externalizációt. A csoportoknak a primitív felettesén-tulajdonságok kivetítése által befolyásolt erkölcsisége közelebb kerül a tudattalan felettes én kezdetleges moralitásához, mint az érett individuum tudatos erkölcsiségéhez.

Újabban (Kernberg, 1984; 1986; 1989a; 1989b; 1991) az idealizáció defenzív mozgósításának sajátosságait tanulmányoztam különféle csoport-feltételek között, a bennük megjelenő paranoid fejleményekkel összefüggésben. Megfigyeléseim szerint az instabil, fenyegető, potenciálisan erőszakos, identitás-diffúziót előmozdító nagycsoportok meghatározó jellegzetességeivel szemben a kiscsoport-alakzat az „idealizáció-perzekúció” dichotómiájával dolgozik, attól függően, hogy a Bion-féle „dependencia” illetve „küzdj vagy fuss” csoportok

közül melyik aktivizálódik. A „páros” csoport mozgásba lendülése pedig úgy tekinthető, mint ambivalens próbálkozás az agresszió, a primitív tárgykapcsolatok és a primitív elhárítás előli menekülésre, egy kiválasztott szexuális pár ambivalens eszményítése útján. A nagycsoport általában nem hasad fel kiscsoportokra, hanem inkább átalakuláson megy keresztül, és olyan statikus nagycsoporttá válik, melyre az jellemző, amit Canetti (1960) tipikus „ünneplő tömegnek” nevez. Ez mintegy elmerül a dependens és nárcisztikus viselkedésben, a vezetőben pedig megnyugtató, nárcisztikus, biztató középserűségre lel.

A regresszió eme szintjét a konvencionalitás tömeglélektanának jellemzőjeként írtam le (1989a). Ez a latenciakorban lévő gyermek felettes énjére jellemző ideológiát tükröz, s jellegzetesen ezt képviselik a tömeg-szórakozások. Ennek alternatívájaként a nagycsoport mozgalmal csőcselékké alakulhat, amit elsősorban paranoid vonások és egy paranoid vezetés kiválasztása jellemez. Ez általában jellemző a forradalmi tömegalakulatok tömeglélektanára. A konvencionális kultúra egyfelől, s a totalitárius ideológiákkal felvértezett erőszakos forradalmi mozgalmak másfelől, úgy foghatók fel, mint az idealizációnak és az üldöztetésnek — mint alapvető csoportjelenségeknek — megfelelő tömeglélektani fejlemények.

A szerveződés egy előrehaladottabb szintjén, — amely McDougall és Freud szerint érettebb tömeglélektani formákkal bír —, Bion szerint megjelenik a hadsereg, mint a „küzdj vagy fuss” csoport, s az egyház, mint a „dependencia” csoport intézményes megszerveződése. A funkcionális társadalmi szervezetek a közigazgatásban, az iparban, az oktatásban, az egészségügyben stb. a kontroll maximumát, a tömeg lélektanának redukcióját és szublimációját képviselhetik, a szervezeti feladatrendszerek részeként. Az érdekes azonban az, hogy függetlenül a társadalmi szervezetek által intézményesített olyan protektív és korrigáló tényezőktől, mint a funkcionális vezetés és a megfelelő bürokratikus szervezeti rendszerek (amelyeknek módjuk van orvosolni a panaszokat, s egyéb eszközökkel is bírnak a „paranoia-genezis” csillapítására) (1989b), elkerülhetetlen az agresszió kialakulása az intézményekben kifejlődött szadisztikus viselkedésmódok formájában, s ez a legkülönbözőbb pontokon áthatja az intézmény működését, beleértve azokat a mechanizmusokat is, amelyek általában éppenséggel az intézménynek a szertelen „paranoia-genezistől” való megóvását szolgálják.

Összefoglalva tehát nézeteimet, a primitív agresszió elkerülhetetlen mobilizálódása a társadalmi csoportokon belül tevékenykedő egyéneknél egy, az intrapszichés szerveződés preödipális szintjeire irányuló regresszióra való egyetemes lappangó diszpozíciót tükröz. E regresszióban az agresszióknak a szülőfigurára való kivetítésén, az ilyen apafiguráknak a kivetített agresszió torzító konzekvenciái mellett reintrojekcióján és az ebből következő, az agresszió projekcióját és introjekcióját magukban foglaló hibás körökön masszív hasító mechanizmusok próbálnak úrrá lenni, s mindez egyfelől az idealizáció

folyamatához vezet, másfelől pedig paranoid, perzekútoros folyamatokhoz. E kezdetleges pszichés műveletek, melyek végső soron az anyához fűződő diádikus kapcsolatból származnak, az ödipális helyzetet tükröző későbbi trianguláris problémákra rezonálhatnak, s a sokféle preödipális áttételre való diszpozíciót tipikus háromszegletű ödipális áttételekké alakítják át, melyek meghatározóvá válnak az autoritáshoz fűződő viszonyban. A racionális tekintélynek az e projektív folyamatokból fakadó torzulása viszont a nárcisztikus önigenlés defenzív mozgásulásához, a rettegett vagy idealizált atyai vezetéshez fűződő regresszív viszonyokhoz vezet, s e folyamatot az az általánosított törekvés egészíti ki, hogy a személy a felettes én működésének előrehaladottabb aspektusait a teljes intézményre vetítse ki.

A felettes én funkcióinak kivetítése az intézményre *in toto* fokozza az egyénnek az intézmény rá vonatkozó értékelésétől való szubjektív függőségét, megnyirbálja az egyén azon képességét, hogy internalizált értékrendszerekre támaszkodjék. Ez lehet a közvetlen oka annak, hogy az egyén ideológiai divatokat, rémhíreket kap fel, amikor pedig az intézményen belüli objektív visszacsatolás és biztosítékrendszer összeomlik, akkor primitív depressziós és üldözésszerű szorongási állapotokba regrediál. Ilyen feltételek között nemcsak a személyiség érzelmi és jellembeli regressziója fenyeget, hanem az egyéni funkcionálás erkölcsi dimenziójának leépülése is. Ilyenkor az „árulásra irányuló paranoid ösztönzés” (Jacobson, 1971) csupán logikai következmény.

Ha Freud írását ezen újabb elgondolások fényében újra vizsgáljuk, a tömeg lélektanáról szóló leírása jobbra a nagycsoportok, valamint a csöcselék, illetve a horda-alakulatok jellegzetességeinek felel meg. A hangsúly, amelyet Freud a tagok közötti libidinózus kötődésekre, mint az irigységből fakadó rivalizáció elleni védelemre helyez, pontosan megfelel a preödipális, főként orális irigység, valamint az ödipális irigység összesűrűsödésének és az ellene való védekezésnek, ami a nagycsoport-folyamatok feltételei mellett a primitív tárgykapcsolatok aktiválódását jellemzi. Freud leírása a vezetéshez fűződő ambivalens viszonyról, az idealizációnak és annak a jelenségnek a kombinációjáról, amit a vezetőtől való paranoid félelemként, illetve önálávetésként és engedelmeskedésként jellemezhetünk, az eszményítés és a perzekútoros folyamatok nagycsoportokban és a csöcselékben honos küzdelmét jeleníti meg.

Freud valóban (129–133.) rámutat az én és az én-ideál közötti differenciáció szembetűnő hiányára, amely számos feltételrendszer mellett megjelenik, s az ebből fakadó következményre, miszerint a vezetőhöz fűződő viszony e feltételrendszerek mellett lényegében a személy énjének a vezetővel való azonosulásává alakul. Freud a hatalomgyakorlásban rejlő nárcisztikus kielégülésre, mint a tömeg lélektanának egy összetevőjére is rámutat, az erkölcsi kötelekektől való felszabadulás és a mindenhatóság érzésére, amely abból származik, amit Elias Canetti (1960) a dinamikus tömeg „sűrűségének” nevezett. A csöcselék, a

primitív grandiózusságának és mindenhatóságának agresszióval való átításából adódó agresszív kielégülés által olyan jellemvonásokra tesz szert, amely a rosszindulatú nárcizmus szindrómájában szenvedő pácienssel mutat párhuzamot (Kernberg, 1989c). Nézetem szerint Freud közel került ahhoz, hogy kimutassa a csöcseléken belüli kölcsönös identifikáció mind agresszív, mind pedig libidinózus forrásait, mint a csöcselék viselkedésének mélyen fekvő indítékait.

Megkérdőjelezem Freud azon állítását, hogy a vezető személyisége volna az, ami a tömeg-alakulat konszolidációját beteljesíti. Rice és Turquet nagycsoportokkal kapcsolatos tapasztalatai jól szemléltetik, miként regrediál haladéktalanul a strukturálatlan nagycsoport a legprimitívebb típusú tömeglélektanba. Anzieu és Chasseguet-Smirgel megfigyelései arra utalnak, hogy a primitív vezetés ideája mindig ott rejlik a kis-, illetve nagycsoport-alakulatok fantáziáiban, olyan vezetésé, amely közelebb áll a kezdetleges anyai én-ideálhoz, mint az őshorda apafigurájához. De ez a fantázia-struktúra, úgy tűnik, mindig arra szolgál, hogy a nagycsoporton belül megvédelmezzon az én-azonosság fenyegetettségétől és az erőszaktól. Röviden, úgy vélem, a tömeg lélektana megelőzi a vezetővel történő azonosulás kikristályosodását.

Az azonosulási folyamatok és a vezetés természete

Freud, midőn az azonosulást és az én-ideált tárgyalja, végig szinte kizárólag az apára összpontosít mint tárgyra, s az anyát csak a férfiak közötti homoszexualitással összefüggésben említi, ahogyan ezt a nárcizmusról szóló dolgozatában is teszi (1914). Elgondolása szerint a tárgykapcsolat első formája az azonosulás, s a tárgyhoz való hasonulás egy tárgy birtoklásának vágyától való potenciális regresszióban folytatódik. Ugyanakkor nem magyarázza meg a fiú-, illetve lánygyermek azonosulását az anyával, mint a legkorábbi tárggyal. A felettes én későbbi érettebb fogalmi körülhatárolásának köszönhetően (1923), ma már tisztában vagyunk az identifikációs folyamat különféle fejlődési szintjeivel, s ezért a legkorábbi introjekciók, a későbbi részleges azonosulások és a komplex identitás-alakulás egymástól megkülönböztethetők.

Az azonosulási folyamatok diádikus természete, az tehát, hogy az azonosulás nem egy tárggyal történik, hanem az én és az objektum közötti viszonylattal, olyan gondolat, amely esztendőkkel Freud halála után jelent meg, Ronald Fairbarin (1954), Melanie Klein (1946), Erik Erikson (1956), Edith Jacobson (1964) és Margaret Mahler (Mahler és Furer, 1968) munkásságának köszönhetően.

A kezdetleges hasítási folyamatokhoz kapcsolódó résztárgy-kapcsolatok, amelyek csoportos szituációkban primitív projektív és introjektív folyamatokban

fejeződnek ki, megkülönböztethetők az internalizált teljes avagy integrált tárgykapcsolatok előrehaladottabb típusaitól, amelyek világosabban megismétlik a korai családi élet diádikus vagy háromszögletű viszonyait. Korábban már kifejtettem, hogy az internalizált tárgykapcsolatok két szintjét kell tekintetbe venni. Az alapszintet szerteágazó én- és tárgy-reprezentációk jellemzik, amelyek primitív impulzus-származékokkal egybekapcsolt kezdetleges fantázia-alakulatoknak felelnek meg. Az én- és a tárgy-reprezentációk minden egyes egysége sajátos érzelmi állapotot hordoz, s el van vágva a többi megfelelő egységtől, amelyek homlokegyenest ellentétes érzelmi állapotoknak felelnek meg. Az internalizált tárgykapcsolatok második, magasabb szintje kifinomultabb, integrált én- és tárgy-reprezentációkkal jellemezhető, amelyek magasabb szintű érzelmi diszpozíciókhoz kapcsolódnak. E magasabb szintű tárgykapcsolatok pontosabban fejezik ki az egyénnek a tényleges szülő- és testvérfigurához fűződő élményeit és konfliktusait, mint a csecsemőkor és a korai gyermekkor alapszintű tárgykapcsolatai. E magasabb szinten az integrált én-fogalom az integrált, viszonylatokban működő, valóságként felépített tárgyreprezentációkkal együtt hozza létre az én-identitást.

Az egyén érettségétől és lélektani integráltságától függetlenül, a sturkturálatlan kis- és nagycsoportok, amelyek nélkülözik az operatív vezetést, s nélkülözik az egyértelműen meghatározott feladatokat, amelyek a csoporttagokat a környezethez csatolnák, hajlamosak arra, hogy az egyénben azonnali regressziót váltsanak ki. E regresszió defenzív műveletek mozgósulásából áll, s olyan személyközi folyamatokból, amelyek kezdetleges tárgykapcsolatokat tükröznek. Az ilyen regresszió lehetőségei mindannyiunkban megvannak. Amint magunk mögött hagyjuk a számunkra otthonos társas szerkezetet, amint hétköznapi társadalmi szerepeink zárójelbe kerülnek, s amint egyidejűleg sokféle tárgy van jelen egy sturkturálatlan viszonyrendszerben, amely újra megvalósítja a primitív intrapszichés tárgykapcsolatok sokszerűségét, a lelki működések kezdetleges szintjei rögvest hajlamosak lesznek újra aktiválódni. E regresszióra való hajlandóság határozza meg a személyes identitás fenyegetettségét, s azt a félelmet, hogy sturkturálatlan csoport helyzetben a primitív agresszió tör elő, s ez motiválja a már leírt csoportokban a jellemző defenzív manővereket. Ugy vélem, ez az az alapvető dinamika, amely a csoport lélektanát előmozdítja, s amely a tömeg lélektanának minden szinten háttérét alkotja.

Freud nézeteinek egy másik módosítása a kis-, illetve nagycsoportok vezetésének szimbolikus jelentésére vonatkozik. E téren Jacobson (1964) és Chasseguet-Smirgel (1984) munkáira hagyatkozom. Összegezve, a felettes én alkotórészeinek a csoport vezetésére történő kivetítése függ mind az egyén felettesén-struktúrájának szervezetségi szintjétől, mind pedig a regresszió fokától, amely mellett a csoport működik. A nagycsoport előrehaladott típusú regressziója esetén, nevezetesen a statikus, jóakaratóan nárcisztikus, vagy az

ambivalens nárcisztikus függőséget előmozdító és csupán mérsékelt erkölcsi ideológiájú vezetéssel bíró nagycsoport tipikus feltételei közepette az egyén a lappangás korához regrediál, s projekciója a látencia-kori felettes énré jellemző, annak tipikus gyermeki értékrendszerével egyetemben. Ezen értékekhez hozzátartoznak a leegyszerűsítő, konvencionális, „fehéren-feketén” értelmezett erkölcsiség jellegzetességei — az atyai tilalmak már a helyükön vannak, s ugyanígy az érzelmi elkötelezettség disszociálódik a genitális érzékiségtől. Ennek az ideológiának felel meg a tömegkultúra, s annak meghatározó művészi kifejezése, a giccs; az ennek megfelelő vezetést úgy foghatjuk fel, mint a gyermekkor előrehaladott ödipális stádiumának apa-figuráját.

Amikor a regresszió továbbhalad a vezetés nárcisztikus-dependens típusától a döntően üldözéss-paranoid típusig, a tiltó, korai ödipális felettes én aktiválódik, az apa, aki potenciálisan kasztrációval fenyegeti a gyermeket elszabadult rivalizációja és erőszakossága miatt. A vezetőt itt úgy látják, mint tiltó apát — szemben a nagylelkű apával. A még további regresszió a csoporthelyzetben a Chasseguet-Smirgel által leírt illúziókat előmozdító pszeudo-apát hozza felszínre, amely leginkább a primitív, mindent megadó és mindent kielégítő anya-figura introjekciójától függő én-ideálra jellemző. Ez az én-ideál viszont megvédi az individuumot és a csoportot az anya iránti archaikus agressziótól. Az eltorzított anya-imágo (a projekcióból fakadóan) különösképpen fenyegető, s az agresszió archaikus szintje jellemzően a külvilág elleni erőszakban fejeződik ki; a külvilág ellen, amely Anzieu (1971) szerint a kielégülést nyújtó „csoport-anyamell” utópiáját fenyegeti. Végül, utalhatunk az érett felettes énré, amely eredetét a posztödipális szülői párosból meríti — a szülők racionális, oltalmazó morális funkcióiból — s ez a funkcionális szervezetek racionális vezetésének szimbolikus jelentése, homlokegyenest ellentétben a nagycsoport-béli regresszióval.

Freud a csőcselék prototipikus vezetőjét az őshorda szimbolikus atyjaként írja le. Ezzel szemben most megfogalmazhatjuk a szimbolikus vezetés különböző típusait, amelyek a csoporton belüli regresszió mértékét tükrözik. Bion volt az, aki elsősorban rámutatott a „szerep-szivattyúzás” kiscsoportokban honos jelenségére, ahol is a „dependencia” csoport infantilis-nárcisztikus (vagy éppen patológiás) vezetőt részesít előnyben, szemben a „küzdj és fuss” csoporttal, amely paranoid jellegzetességekkel megáldott vezetőt keres. Freud leírt néhány olyan, a csőcselék vezetőjétől elvárt tulajdonságot, amely e szempontból igencsak releváns. Kimutatta (1921, 123. old.), hogy a vezetőnek szabadnak kell lennie a mások szeretete iránti szükséglettől, képesnek kell lennie szeretni önmagát, s így nárcisztikus önszeretetében kikristályosítani a tömeg részéről osztatlanul reá vetített én-ideál aspirációit. A vezetőnek önbizalommal kell bírnia, függetlennek és magabiztosnak kell lennie — legyen domináns, és abszolút nárcisztikus. Freud másutt azt mondja (127. old.), hogy a vezető képes kell hogy legyen a félelemkeltésre, és határtalan erőt kell mutatnia, hogy a csoportot ellenőrizhesse.

A vezetői funkciók elemzésére irányuló újbb elképzelések tükrében, beleértve azokat is, amelyek pszichoanalitikus háttérből származnak, s az általunk már tárgyalt regresszív csoport-folyamatok tükrében, a racionális vezető öt kívánatos személyiségvonását írtam le (1991): 1) magas intelligencia; 2) becsületesség és a politikai korrumpálhatóság teljes hiánya; 3) mély tárgykapcsolatok megvalósítására és fenntartására való képesség; 4) egészséges nácizmus, végül 5) egészséges, igazolható paranoid attitűd, szemben a naivitással. Talán a két utóbbi jellemző, a bizonyos mértékű nácizmus és a paranoia a legmeglepőbb, mégis, ezek a feladatorientált vezetés legfontosabb jellegzetességei, amelyekre már Freud is utalt 1921-es írásában. Az egészséges nácizmus megóvja a vezetőt a mások jóváhagyásától való túlzott függőségtől, s erőt ad az autonóm cselekvéshez való képességre; az egészségesen paranoid attitűd pedig éberré teszi őt a korrupcióval és a paranoiát létrehozó regresszióval — a diffúz agresszió minden szervezeti folyamatban tudattalanul aktíválódo „acting out”-jával — szemben, s megóvja őt a naivitástól, amely megakadályozná őt az intézményi konfliktusok motivációs vonatkozásainak elemzésében.

A veszély persze abban áll, hogy a szervezeti regresszió felerősíti a vezető nácisztikus és paranoid vonásait, s olyan erőteljes regresszív erőt alkot, ami további regressziót mozgósít a nácisztikus-dependens, illetve a paranoid-szadisztikus vonalvezetés szerint. Ugyanakkor, épp ez a regresszív fejlődésmenet az, ami a tömeg lélektanát minden szinten jellemzi: az a mindig jelenlevő veszély, hogy az agresszív hajtóerő származékai, amelyek a társadalmi és szervezeti életet át- meg átszövik, azokat a sajátlagos mechanizmusokat is szétroncsolják, amelyeket épp az ő kontrollálásukra valósítottak meg. A tömeg lélektanának egy módosított felfogását javasolnám. Eszerint lényegében mind a vezetők, mind a csoporttagok két tengely mentén regrediálnak. Az első a nácizmus, a primitív hedonizmus és a pszichopátia. A második a moralizálás, a paranoid-üldözéses ellenőrzés, a sadizmus és az erőszak.

A pár és a csoport

A *Tömeglélektan és én-analízis* utószavában Freud (1921) ezt írta: „A nemi kielégülés okán egyesülő két ember, amennyiben el akarnak különülni, ellenbizonyítékul szolgálnak a nyájösztönnel, a csoportérzessel szemben. Minél inkább szeretik egymást, annál teljesebb kielégülést jelentenek egymás számára” (140.) Freud hangsúlyozta a tömeg nemiség iránti intoleranciáját is, példaként hozza az egyházat és a hadsereget, mint olyan intézményeket, amelyek nem tűrik el a férfi és nő közötti szexuális kapcsolatokat. E türelmetlenséget Freud az eredeti veszélyből eredezteti, amellyel a primitív hordának szembe kellett néznie, s amely nem

egyéb, mint a fiak közötti vetélkedés az anyáért és nővéreikért. Freud szerint a totemizált incesztus-tabu oltalmazta meg a társadalmi stuktúrát, azon az áron, hogy el kellett nyomni a benne keletkező nemi késztetéseket.

Az infantilis természetű szexualitás mobilizálódása szembetűnően jellemző a regresszióra a csoport-alakulatok minden szintjén. Ahogy azt Bion (1961) megfigyelte, a kiscsoportban a szexualitás akkor jelenik meg, amikor a „páros” alapfeltevés szolgál védelemként a primitív agresszióval szemben. A nagycsoportban a nemiséget vagy tagadják, vagy pedig szadisztikusan színezett szexuális utalásokban fejezik ki. A nagycsoportban a szexualitás illegálisba vonul, s a párok titokban alakulnak a nagycsoport-folyamatokra való direkt reakcióként, egyszersmind az azok elleni védekezésésként. A hordában a vezető kikezdehetetlen eszményítésének fonákja a horda intoleranciája bármilyen párral szemben, amely igyekeznék megőrizni magánjellegét, s egyáltalán, identitását mint olyat. Anzieu (1971) és Chasseguet-Smirgel (1984) egyaránt hangsúlyozza az ödipális szexualitás eltagadását a sturkturálatlan nagycsoportok folyamataiban.

A felettes én funkcióinak a csoportra és annak vezetőjére való kivetítése, s az ezzel együttjáró, a tekintélyelvű vezetésnek való alárendelődés megoltalmaz mind az erőszaktól, mind pedig a csoporton belüli párok destrukciójától. Ez ugyanakkor az incesztus tilalmában és a szexualitás leginfantilisabb aspektusaiban sűrűsödik össze. Így, a csoport erkölcsisége a heteroszexuális kapcsolatok konvencionizált erotika-mentesítésére, az erotikus fantáziák elfojtására fog irányulni, amennyiben infantilis polimorf irányt vesz, és csupán a megengedettebb szerelmi viszonylatokat fogja tudomásul venni és szentesíteni. A nagycsoportokban e defenzív erőfeszítések alternatívája — s a represszív idológiákban való megvalósításuk kudarcára adott válasz — az eldurvult és főként anális színezetű nemiség előtörése, amely élénken emlékeztet a latencia és a korai serdülőkor szexualizált csoport-alakulataira.

Egy korábbi munkámban (1980, 15. fejezet) azt vettem fel, hogy létezik egy beépített, komplex és sorsszerű kapcsolat a pár és a csoport között. Mivel a pár stabilitása attól függ, milyen sikeresen tudják megvalósítani autonómiájukat a csoportos elrendezésben, nem szabadulhat ki a csoporthoz fűződő viszonyából. Mivel a pár megtestesíti és fenntartja a csoport szexuális egységre és a szeretetre irányuló reménységét a lehetséges destruktivitással szemben, amelyet a bármikor jelenlevő csoport-folyamatok felszínre hozhatnak, a csoportnak szüksége van a párra. A csoport ugyanakkor nem szabadulhat meg a párral szembeni ellenségeskedés és irigység belső forrásaitól, amelyet a szülők boldog és titkos egyesülése iránti irigységből, valamint a tilalmas ödipáli törekvések feletti mély, tudattalan büntudatból fakadnak.

Tekintettel arra, hogy a csoport regressziójának veszélye folyamatosan jelen van a mai tömegtársadalomban és tömegkultúrában, s hogy e regresszióinak veszélyes hatásai lehetnek az agresszió és különösképpen az erőszak kontrolljára

e regresszív feltételek közepette, s tekintettel az erkölcsi funkciók drámai elsatnyulására, amely a csoport regressziójával és a tömeg lélektanával együtt jár, a tömeglélektan tanulmányozása, amelyre Freud munkássága oly döntő befolyást gyakorolt, a mi korunknak is halaszthatatlan feladata.

Ülkei Zoltán fordítása

IRODALOM

- ALTHUSSER, L.** 1976. *Positions*. Paris: Edition Sociales.
- ANZIEU, D.** 1971. L'illusion groupale. *Nouvelle Revue de Psychanalyse*. 4: 73–93.
- BION, W. R.** 1961. *Experiences in Groups*. New York: Basic Books.
- CANETTI, E.** 1960. *Crowds and Power*. New York: Seabury Press. Magyarul: *Tömeg és hatalom*. Budapest: Európa, 1992.
- CHASSEGUET-SMIRGEL, J.** 1984. *The Ego Ideal*. New York: W. W. Norton.
- ERIKSON E.** 1956. The problem of ego identity. In: *Identity and the Life Cycle*. New York: International Universities Press, 101–164.
- FAIRBAIRN, W. R. D.** 1954. *An Object-Relation Theory of the Personality*. New York: Basic Books.
- FOUCAULT, M.** 1978. *History of Sexuality: An Introduction*. New York: Pantheon.
- FREUD S.** 1913. Totem and Taboo. *S. E.*, Longon: Hogarth Press. 13: 1–162. Magyarul: *Totem és tabu*. Budapest: Göncöl, 1990.
- 1914. On Narcissism: an Introduction. *S. E.* 14: 69–102.
- 1920. Beyond the pleasure principle. *S. E.*, 18: 3–64. Magyarul: *A halálösztön és az életösztönök*. Budapest: Hatágú síp, 1991.
- 1921. Group psychology and the analysis of the ego. *S. E.*, 18: 65–143. Magyarul: *Tömeglélektan és én-analízis*. Budapest: Cserépfalvi, 1995. (Előkészületben.)
- 1923. The ego and the id. *S. E.*, 21: 5–56. Magyarul: *Az ősvilági és az én*. Budapest: Hatágú síp, 1991.
- 1930. Civilization and its discontent. *S. E.* 21: 59–145. Magyarul: Rossz közérzet a kultúrában. In: Freud: *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982.
- 1939. Moses and monotheism. *S. E.* 23: 1–137. Magyarul: *Mózes és az egyistenhit*. Budapest: Európa, 1987.
- JACOBSON, E.** 1964. *The Self and the Object World*. New York: International Universities Press.
- (1964). *Depression*. New York: International Universities Press.
- KERNBERG, O. F.** 1980. *Internal World and External Reality: Object Relations Theory Applied*. New York: Jason Aronson.
- 1984. The couch at sea: The psychoanalysis of organisations. *International Journal of Group Psychotherapy*. 34. (1): 5–23)
- 1986. Instutional problems of psychoanalytic education. *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 34: 799–834.
- 1989a. The temptations of conventionality. *International Review of Psychoanalysis*. 16: 191–205.
- 1989b. Paranoïagenesis in Organizations (kiadatlan kézirat).
- 1989c. The narcissistic personality disorder and the differential diagnosis of antisocial behavior. In: *Psychiatric clinics of North America: Narcissistic Personality Disorder*. O. F. Kernberg (guest ed.)

- Philadelphia: W. B. Saunders, Vol. 12, No. 3, 723–729.
- 1991. The moral dimensions of leadership. In: *Psychoanalytic Group Theory and Therapy: Essays in Honor of Saul Schneider*, S. Tuttmann (ed.) New York: International Universities Press. 87–112.
- KLEIN, M.** 1946. Notes on some schizoid mechanisms. In: *Development in psychoanalysis*, ed. J. Riviere. London: Hogarth Press, 1952, 292–320.
- LASCH, C.** 1977. *Haven in a Heartless World*. New York: Basic Books.
- 1978. *The Culture of Narcissism*. New York: W. W. Norton & Co. Magyarul: *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa, fordította Békés Pál.
- LE BON, G.** 1895. *Psychologie des foules*. Paris: Felix Alcan Magyarul: *A tömegek lélektana*. Budapest: Franklin Társulat, 1913.
- MAHLER, M. S.–FURER M.** 1968. *On Human Symbolics and the Vicissitudes of Individuation*. New York: International Universities Press.
- MARCUSE, H.** 1955. *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry Into Freud*. Boston: Beacon Press.
- MCDUGALL, W.** 1920. *The Group Mind*. London: Cambridge.
- MITSCHERLICH, A.** 1963. *Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft: Ideen zu einer Socialpsychologie*. München: R. Piper & Co.
- MOSCOVICI, S.** 1981. *L'âge des foules*. Paris: Fayard.
- ORTEGA Y GASSET, J.** 1929. *La Rebelión de las Masas*. Madrid: Espasa-Calpe, S. A. 1976. Magyarul: *A tömegek lázadása*. Budapest: Pont Könyvkereskedés, 1995.
- REICH, W.** 1935. *The Sexual Revolution: Toward a Self-Governing Character Structure*. New York: The Noonday Press, 1962.
- RICE, A. K.** 1965 *Learning for Leadership*. London: Tavistock Publications.
- STÉPHANE, A.** 1969. *L'Univers Contestationnaire*. Paris: Petite Bibliothèque Payot.
- TURQUET, P.** 1975. Threats to identity in the large group In: *The Large Group: Dynamics and Therapy*. Edited by Kreeger L., London: Constable.